

Islamic Rulings on Fasting and Breaking the Fast for Travelers on Airplanes and in Scandinavian Countries

حکم روزه برای مسلمانان در هواپیما و ممالک اسکاندیناوی

Gulbuddin Nasratyar¹

Abstract

With the expansion of air travel and the residence of Muslims in regions with unique geographical conditions, such as the Scandinavian countries where the length of day and night becomes abnormal during certain seasons of the year, determining the prescribed times of fasting (imsak) and breaking the fast (iftar) has become a significant juristic challenge. This study examines the rulings of fasting under such circumstances and seeks to answer the main question: What is the Sharī'ah-based criterion for determining the times of imsak and iftar, and what are the rulings governing the fasting of Muslims in situations where sunrise and sunset cannot be observed in their normal manner, such as during air travel or in regions characterized by exceptionally long or irregular days and nights? This research is juristic and ijtihād-based in nature and employs a library-based (documentary) methodology with a descriptive-analytical approach. The opinions of classical and contemporary jurists, fatwas, and resolutions of contemporary fiqh academies concerning fasting during air travel and in regions with abnormal day-night cycles were collected, described, and analyzed in light of Qur'anic evidence, Prophetic traditions, juristic principles, and methodologies of Islamic legal reasoning. The primary objective of this study is to clarify and examine the Islamic legal rulings related to fasting in special geographical and temporal circumstances, including air travel and regions with irregular day-night patterns, based on the principles of Islamic jurisprudence and the opinions of classical and contemporary scholars. The study aims to identify the correct criteria for determining the times of imsak and iftar and to explain the proper observance of fasting under such conditions. This study seeks to provide practical solutions for Muslims who live in such regions or travel under these circumstances. These solutions may include adopting the timings of a nearby region where sunrise and sunset can be normally observed or relying on accurate calculations for determining fasting times when conventional signs are unavailable.

Keywords: Fasting, Iftar, Ramadan, Air Travel, Airplane, Scandinavian

گلبدین نصرتیار^۱

چکیده

با گسترش سفرهای هوایی در هواپیما و سکونت مسلمانان در مناطق دارای شرایط جغرافیایی خاص، مانند کشورهای اسکاندیناوی که در بعضی از فصل‌های سال، شب و روز غیرمتعارف دارند، تعیین اوقات شرعی امساک و افطار روزه با چالش‌های فقهی مواجه شده است. این تحقیق در صدد بررسی احکام روزه در چنین شرایطی بوده و به این پرسش پاسخ می‌دهد که معیار شرعی تعیین اوقات امساک، افطار روزه و حکم روزه‌داری مسلمانان در شرایطی که طلوع و غروب خورشید به صورت عادی قابل تشخیص نیست، چیست؟ این تحقیق از لحاظ ماهیت، فقهی-اجتهادی و از نظر روش، تحلیلی-توصیفی و با رویکرد کتاب‌خانه‌ای (اسنادی) تدوین یافته است. در این مقاله، آرای فقه‌های متقدم و معاصر، فتاوی و مصوبات مجامع فقهی درباره‌ی احکام روزه در سفرهای هوایی؛ گردآوری، توصیف و سپس بر بنیاد ادله‌ی قرآنی، سنت نبوی، قواعد فقهی و اصول اجتهادی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. در نتیجه، این مقاله قصد دارد راه‌های حل را برای مسلمانانی که در چنین شرایط خاص زندگی می‌کنند یا در چنین سفرهایی هستند، ارائه کند. این راه‌های حل می‌توانند شامل بهره‌گیری از زمان‌های مختلف و محلات مختلف (مثل زمان‌های یک منطقه‌ی نزدیک به آن‌جا که بتوان طلوع و غروب آفتاب را مشاهده کرد) یا استفاده از محاسبات دقیق‌تر برای زمان روزه گرفتن باشد.

واژگان کلیدی: رمضان، روزه، افطار، اسکاندیناوی،

حکم، هواپیما

Citation: Nasratyar, Gulbuddin. (2026). *The Ruling on Breaking the Fast for a Traveler on an Airplane and the Ruling on Fasting in Scandinavian Countries*. Rana Scientific-Research Quarterly Journal, volume 9, Issue 4

ارجاع: نصرتیار، گلبدین. (۱۴۰۴). *حکم افطار روزه برای مسافر در هواپیما و حکم روزه گرفتن در کشورهای اسکاندیناوی*. فصلنامه علمی-تحقیقی رنا، دوره ی ۹، شماره ی ۴، صص ۱۱۱-۱۳۲

Islamic Studeis, Rana University, Kabul, Afghanistan.
gulbuddin.nasratvar1@gmail.com

^۱ کادر علمی، ثقافت اسلامی، پوهنتون رنا، کابل، افغانستان
gulbuddin.nasratvar1@gmail.com

۱. مقدمه

روزه یکی از ارکان پنج‌گانه‌ی دین مقدس اسلام و از مهم‌ترین عبادات به شمار می‌رود که هر سال در ماه مبارک رمضان، بر مسلمانان فرض می‌گردد. این عبادت از جایگاه ویژه‌ای در شریعت اسلامی برخوردار است و از بهترین اعمال تقرب به الله ﷻ محسوب می‌شود. چنانچه در حدیث قدسی آمده است: «وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ» (النووی، ۱۴۳۰: ۱۰۸). ترجمه: «بنده‌ی من با هیچ‌چیزی محبوب‌تر از آن‌چه بر او واجب کرده‌ام، به من تقرب نمی‌جوید». بر این اساس، ادای فرایض الهی از برترین اعمال نزد الله متعال به شمار می‌رود.

ماه مبارک رمضان با رویت هلال یا تکمیل سی روز ماه شعبان ثابت می‌شود و سپس روزه بر هر مسلمان بالغ، عاقل، توانمند، سالم و غیرمعذور فرض می‌گردد. زمان روزه از طلوع فجر صادق تا غروب آفتاب بوده و کسی که این عبادت را با ایمان و اخلاص به جا آورد، مشمول مغفرت الهی می‌گردد. هم‌چنین، در صورت بیماری، سفر یا سایر عذر شرعی، روزه به وقت دیگری منتقل شده و قضای آن واجب می‌شود.

با گسترش جوامع اسلامی در مناطق مختلف جهان و پیشرفت وسایل حمل‌ونقل، مسایل جدیدی در باب احکام روزه پدید آمده که در منابع فقهی متقدم به این شکل مطرح نبوده‌اند. از جمله مهم‌ترین این مسایل، کیفیت روزه‌داری مسلمانان ساکن در کشورهای اسکاندیناوی مانند ناروی، سویدن و دانمارک است؛ مناطقی که در برخی فصول سال با طولانی‌شدن غیرمتعارف روز یا شب مواجه‌اند و تعیین اوقات شرعی امساک و افطار در آن‌ها با دشواری‌هایی همراه است. هم‌چنین، مسئله‌ی افطار روزه برای مسافر در سفرهای هوایی، به سبب تفاوت در رویت طلوع و غروب خورشید و عبور از مناطق زمانی مختلف، از دیگر مسایل مستحدثه‌ای است که نیازمند بررسی فقهی می‌باشد.

از این‌رو، مسئله‌ی اصلی این تحقیق بررسی حکم افطار روزه برای مسافران در جریان سفر هوایی و تبیین کیفیت روزه‌داری مسلمانان در مناطق دارای روزها یا شب‌های غیرمعمول، به‌ویژه کشورهای اسکاندینافی، بر اساس اصول و قواعد فقه اسلامی است. این تحقیق می‌کوشد دیدگاه‌های فقهی معاصر را در این زمینه گردآوری، تحلیل و ارزیابی نماید و راه‌های حل فقهی معتبر را برای این شرایط خاص ارایه دهد.

فصل‌نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا

دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)

زمستان ۱۴۰۴ هـ.ش

اهمیت این تحقیق در آن است که روزه از عبادات بنیادین اسلام بوده و آگاهی از احکام آن در شرایط ویژه، زمینه‌ی انجام صحیح این فریضه را فراهم می‌سازد و مسلمانان را از ابهامات فقهی‌رهایی می‌بخشد. افزون بر این، تبیین مستند احکام روزه در شرایط ویژه‌ی جغرافیایی و سفرهای هوایی می‌تواند راهنمایی عملی برای مسلمانان معاصر باشد.

با وجود مراجعه به منابع معتبر فقهی متقدم؛ از جمله «القدوری»، «کنز الدقائق»، «الهدایه»، «البحر الرائق»، «تبیین الحقائق»، «العنایه»، «البنایه»، «نور الإیضاح» و «حاشیه ابن عابدین» و نیز برخی منابع فقهی معاصر مانند فتاوی‌اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والإفتاء، مجموع فتاوی و رسائل محمد بن صالح العثیمین، مجموع الفتاوی الشرعیة الصادرة عن قطاع الإفتاء والبحوث الشرعیة بوزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية الكويتیة و کتاب «سبعون مسألة فی الصیام»، به نظر می‌رسد که این دو موضوع یا به صورت مستقل و تفصیلی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و یا دست‌کم تحقیق منسجم به زبان دری یا پشتو در این زمینه صورت نگرفته است. بنابراین، این امر ضرورت انجام تحقیق حاضر را بیش‌تر می‌سازد.

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه‌ی کتاب‌خانه‌ای منابع معتبر فقهی و احادیث است. تحقیق حاضر ابتدا به بررسی مفهوم روزه، مشروعیت و فضیلت آن، ثبوت ماه رمضان، اوقات امساک و افطار، شرایط، ارکان و احکام عمومی روزه می‌پردازد و سپس احکام افطار در سفر هوایی و کیفیت روزه‌داری در مناطق دارای روز یا شب طولانی را مورد بحث قرار می‌دهد.

اهداف این تحقیق عبارت‌اند از: تبیین حکم فقهی افطار روزه برای مسافر در سفرهای هوایی، بررسی کیفیت روزه‌داری مسلمانان در کشورهای دارای شرایط غیرمعمول زمانی، تحلیل دیدگاه‌های فقهای معاصر در این زمینه و آرایه‌ی راه‌کارهای فقهی مستند برای عمل مکلفان. امید است این پژوهش بتواند سهمی هرچند اندک در روشن ساختن این مسایل و تسهیل انجام صحیح این فریضه‌ی الهی داشته باشد.

۲. مبانی مفهومی

مبانی مفهومی این نوشتار بر تبیین دقیق مفهوم «روزه» در لغت و اصطلاح فقهی استوار است. روزه در معنای لغوی به مطلق امساک و خودداری اطلاق می‌شود؛ چنانچه در قرانکریم واژه‌ی «صوماً» به معنای سکوت آمده است (ابن منظور، ج ۷، ۱۴۱۴: ۴۴۵)، اما در اصطلاح فقهی، روزه

فصل‌نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

عبارت است از امساک از مفطرات (خوردن، آشامیدن و جماع و آنچه در حکم آن‌هاست) از طلوع فجر صادق تا غروب آفتاب، همراه با نیت (فیومی، بی تا: ۱۳۵). این تعریف با وجود تفاوت‌های لفظی، نزد مذاهب چهارگانه فقهی؛ حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی—در محتوا نزدیک است.

افزون بر این تعریف، تقسیم‌بندی حکم روزه (فرض، واجب و نفل)، تبیین حکمت مشروعیت آن (تحقق تقوا، شکر نعمت و تزکیه نفس) و بیان فضایل آن، چارچوب نظری بحث را تشکیل می‌دهد. هم‌چنین مبانی مفهومی این پژوهش بر تعیین ارکان و شروط روزه (مانند نیت، امساک، اسلام، عقل، بلوغ، قدرت، طهارت از حیض و نفاس و زمان قابل صوم) و نیز تبیین سبب وجوب آن، یعنی دخول ماه رمضان، مبتنی است. در این چارچوب، معیار آغاز و پایان روزه تحقق فجر و غروب واقعی در محل حضور مکلف دانسته می‌شود؛ اصلی که در بررسی مسایل نوپدید—هم‌چون افطار در هواپیما یا روزه در مناطق با روز و شب غیرمتعارف مانند برخی کشورهای اسکاندیناوی (ناروی، سویدن و دانمارک) مبنای استدلال فقهی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، فهم دقیق مفاهیم «وقت شرعی»، «سبب وجوب»، «رخصت» و «تقدیر اوقات» اساس تحلیل احکام در شرایط غیرعادی جغرافیایی خواهد بود.

۳. یافته‌ها

در این بخش، یافته‌های تحقیق بر اساس منابع فقهی، احادیث نبوی و دیدگاه‌های فقه‌های متقدم و معاصر ارایه می‌گردد. نخست مفهوم و تعریف روزه تبیین شده، سپس حکم افطار و امساک روزه‌داران مسافر در هواپیما با استناد به ادله‌ی شرعی و آرای فقهی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۱. چستی روزه

روزه در لغت عبارت از ترک خوردن طعام و شراب و جماع و کلام است چنان‌چه قول الله ﷻ است از مریم علیها السلام حکایت می‌کند می‌فرماید: ﴿إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا﴾ (مریم: ۲۶) ترجمه: «من برای خدای رحمن روزه نذر کرده‌ام» که این‌جا صوماً به معنی صمتاً آمده است؛ زیرا بعداً الله ﷻ تفسیر می‌کند صوم را و می‌فرماید: ﴿فَلَنْ أَكَلَّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا﴾ (مریم: ۲۶) ترجمه: «پس امروز با هیچ انسانی سخن نخواهم گفت». ابن منظور گفته روزه در لغت مطلق امساک را گویند (ابن منظور، ج ۷، ۱۴۱۴: ۴۴۵)، ولی در شریعت برای امساک مخصوص استعمال شده است (فیومی،

فصل‌نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

بی تا: ۱۳۵). در اصطلاح: فقها روزه را به تعریف‌های متعدد بیان نموده‌اند که در زیر بیان می‌شود.

علماء متقدم احناف روزه را چنین تعریف کرده‌اند: [الإِمْسَاكُ عَنِ الْمُفْطِرَاتِ الثَّلَاثِ: الْأَكْلِ وَالشَّرْبِ وَالْجِمَاعِ، حَقِيقَةً أَوْ حُكْمًا، فِي وَقْتٍ مَخْصُوصٍ، مِنْ شَخْصٍ مَخْصُوصٍ، مَعَ نِيَّةٍ]. (ابن نجیم، ج ۲، بی تا: ۲۷۸) ترجمه: «خودداری نمودن از سه چیز باطل‌کننده روزه، یعنی خوردن، نوشیدن و آمیزش جنسی، چه به صورت حقیقی و چه به صورت حکمی، در زمان معین، از سوی شخص معین، همراه با نیت». علماء متقدم مالکیه روزه را چنین تعریف نموده‌اند: [الإِمْسَاكُ عَنْ شَهْوَتِي الْفَمِ وَالْفَرْجِ، أَوْ مَا يَقُومُ مَقَامَهُمَا، مُخَالَفَةً لِلْهَوَى فِي طَاعَةِ الْمَوْلَى، فِي أَجْزَاءِ النَّهَارِ، بِنِيَّةٍ قَبْلَ الْفَجْرِ أَوْ مَعَهُ إِنْ أُمِكنَ]. (القرافی، ج ۲، ۱۹۹۴م: ۴۸۵) ترجمه: «خودداری کردن از دو شهوت دهان و شرمگاه یا از آن‌چه که جایگزین آن دو می‌شود، به منظور مخالفت با هوای نفس در فرمان‌بری از پروردگار، در بخش‌های روز، با نیتی که پیش از فجر یا همراه با آن - اگر ممکن باشد - انجام گیرد».

علماء متقدم شوافع و حنابلّه روزه را چنین تعریف کرده‌اند: [إِمْسَاكٌ مَخْصُوصٌ، عَنْ شَيْءٍ مَخْصُوصٍ، فِي زَمَنٍ مَخْصُوصٍ، مِنْ شَخْصٍ مَخْصُوصٍ]. (النووی، ج ۶، ۱۳۴۷هـ ق: ۲۴۹). و (ابو نجا، ج ۱، بی تا: ۳۰۲) ترجمه: خودداری مشخص از چیز مشخص، در زمان مشخص، از سوی شخص مشخص). اگر به تعریف‌های فقها نظراندازی کنیم، به حد اکبر نزدیک می‌باشند، پس به این معنی که روزه در اصطلاح عبارت است از خودداری کردن از همه چیزهایی که روزه را باطل می‌سازد، از طلوع فجر تا غروب آفتاب».

۳/۲. حکم افطار روزه برای مسافران در هواپیما

اسلام برای انجام عبادات، به‌ویژه عبادت روزه، احکام و قواعد روشن را بیان کرده است. یکی از مسایل مهم در باب روزه، تعیین وقت امساک و افطار است که در نصوص شرعی به طلوع و غروب خورشید مرتبط می‌باشد. در گذشته، سفرها بیش‌تر از طریق خشکه و بحر انجام می‌شد و تشخیص اوقات شرعی با توجه به شرایط طبیعی آسان‌تر بود چنان‌چه در حدیث شریف ذکر است: [إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ فِي سَفَرٍ مَعَ أَصْحَابِهِ فِي رَمَضَانَ، فَلَمَّا غَرَبَتِ الشَّمْسُ طَلَبَ مِنْ بَلَا لٍ أَنْ يُعِدَّ طَعَامَ الْإِفْطَارِ، فَلَمَّا أَعَدَّهُ شَرِبَ مِنْهُ وَقَالَ مُشِيرًا بِيَدِهِ: «إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ مِنْ هَاهُنَا، وَجَاءَ اللَّيْلُ مِنْ هَاهُنَا، فَقَدْ افْطَرَ الصَّائِمُ»] (بخاری، ۱۴۲۲هـ ق: حدیث (۱۹۵۴) و مسلم، ۱۳۷۴هـ ق:

(حدیث (۱۱۰۰) ترجمه: «پیامبر ﷺ در یک سفر با اصحاب خود در ماه رمضان بودند. وقتی خورشید غروب کرد، از بلال خواست تا غذای افطار را آماده کند. وقتی بلال آن را آماده ساخت، پیامبر از آن نوشید و با اشاره به دستش فرمود: «هرگاه خورشید از این سمت غروب کند و شب از این سمت بیاید، روزه‌دار افطار کرده است».

هم‌چنان در حدیث دیگر آمده که نبی کریم ﷺ فرموده: [إِذَا أَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هَاهُنَا وَأَشَارَ إِلَى الْمَشْرِقِ، وَأَدْبَرَ النَّهَارُ مِنْ هَاهُنَا وَأَشَارَ إِلَى الْمَغْرِبِ وَعَرَبَتِ الشَّمْسُ فَقَدْ أَفْطَرَ الصَّائِمُ]. بخاری، ۱۴۲۲ هـ ق: حدیث (۱۹۵۴) و مسلم، ۱۳۷۴ هـ ق: حدیث (۱۱۰۰) ترجمه: هرگاه شب از این سو فرا رسد و به سوی مشرق اشاره کرد و روز از این سو بگذرد و به سوی مغرب اشاره کرد و خورشید غروب کند، روزه‌دار روزه‌ی خود را افطار کند].

در این‌جا موضوع مورد بحث حکم امساک و یا افطار شخص مسافر در حین پرواز و حرکت هواپیما است، اگر یک مسافر از رخصت استفاده کرد و روزه‌ی خود را افطار کرد، موضوع واضح است کدام اشکال ندارد، اما اگر مسافر از رخصت استفاده نمی‌کند و روزه‌ی خود را می‌گیرد، طبعاً این کار نیز برایش جایز است؛ زیرا الله ﷻ برای مسافر روزه گرفتن را منع کرده باوجود آن‌هم گفته است: ﴿وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ (البقره: ۱۸۴) ترجمه: «و روزه گرفتن برای شما بهتر است»؛ یعنی اگر روزه‌ی خود را بگیرید بهتر است. پس نظر به احادیث مذکور در این حالت وقت افطار و امساک مسافر در هواپیما جهت صحت عبادت او یک امر ضروری است.

فقها کرام در متون فقهی‌شان در مورد حکم افطار و یا امساک در حال سفر از طریق هوا تصریحاً چیزی بیان نکرده‌اند؛ زیرا در آن وقت، محموله‌های هوایی وجود نداشت، اما بعضی‌شان هم‌چو فقهی معروف علامه ابن عابدین به موضوع قریب و به موضوع مشابه آن اشاره نموده و در مورد آن احکام خویش را صادر کرده‌اند.

در زمان سفر از راه هوا؛ مسافر چگونه بداند و چگونه باور کند که آفتاب غروب کرده یا غروب نکرده است؛ برای نمونه اگر یک مسافر به میدان هوایی پیش از غروب آفتاب در وقت کم می‌آید و در هواپیما بالا می‌شود و هواپیما به هوا پرواز می‌کند، در هوا آفتاب در حالت طلوع خود مرتفع و به حالت خود باقی می‌ماند و هواپیما به هر جهت که در حال حرکت باشد، مهم نیست بلکه در هوا تخمیناً ۱۲۰۰ متر و یا ۱۸۰۰ متر و یا ۱۵۰۰ متر از زمین مرتفع می‌باشد و بعضی از هواپیماها به جهت غرب در حال حرکت می‌باشد که مدت غروب آفتاب از کشور که سفر کرده

فصل‌نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

است، طولانی تر می شود. در حالی که همین مسافر اگر در زمین می بود، پس از یک ساعت به طور نمونه آفتاب غروب می کرد و شخص، روزهی خود را افطار می کرد. باید این شخص روزهی خود را طبق غروب، افطار کند و یا این که طبق غروب بلد که طیاره بالای آن قرار دارد افطار کند؟ در پاسخ علماء معاصر بسیار نظریات خود را ارایه کرده اند که به گونه ی مفصل در زیر بیان می شود.

الف: فتاوی وزارت اوقاف کویت

اگر شخص در مکان مرتفع باشد مانند هواپیما، بلند منزل ها یا در مناره های بلند که آفتاب از دید پنهان نباشد، برای این شخص الی غروب آفتاب و پنهان شدن قرص آفتاب از او، افطار برایش جایز نیست. در مورد امساک هم چنین حکم است یعنی تا زمانی که برایش روشنی صبح صادق معلوم نشود، اگر چه هواپیما است، امساک بالای او لازم نیست (مجموع الفتاوی الشرعیة الصادرة عن قطائع الافتاء والبحوث الشرعیة. وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامیة، ج ۱، ۱۴۱۴: ۷۹-۸۰) (الدویش، ج ۹، ۱۴۲۸ هـ ق: ۲۹-۳۰) (العثیمین، ج ۱۵، ۱۴۳۸: ۴۳۷) (الزحیلی، ۲۰۱۴ م: ۶۰).

در تعیین اوقات نماز، میان برخی از کشورها، اختلاف زمانی وجود دارد. برای نمونه بین قاهره و اسکندریه و یا بین افغانستان و پاکستان و تاجیکستان و غیره کشورها در میان غروب آفتاب، ساعت و یا چند دقیقه تفاوت زمانی وجود دارد. بنابراین، ساکنان ساختمان های بلند مانند برج خلیفه در دبی باید اختلاف زمانی در نظر گرفته شود.

فصل نامه ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره ی (۹)، شماره ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

این موضوع را محقق معروف ابن عابدین در حاشیه ی خود به نام حاشیه ابن عابدین اشاره نموده است و می گوید: [تَنْبِيْهٌ] قَالَ فِي الْفَيْضِ: وَمَنْ كَانَ عَلَى مَكَانٍ مُّرْتَفِعٍ كَمَنَارَةٍ إِسْكَندَرِيَّةٍ لَا يُفْطِرُ مَا لَمْ تَغْرُبِ الشَّمْسُ عِنْدَهُ وَلَأَهْلِ الْبَلَدَةِ الْفَطْرُ إِنْ غَرَبَتْ عِنْدَهُمْ قَبْلَهُ وَكَذَا الْعِبْرَةُ فِي الطَّلُوعِ فِي حَقِّ صَلَاةِ الْفَجْرِ أَوْ السُّحُورِ (ابن عابدین، ج ۲، ۱۳۸۶ هـ ق: ۴۲۰) ترجمه: «هر کسی که در جای بلند قرار داشته باشد، مانند مناره ی اسکندریه، تا زمانی که خورشید از دید او غروب نکرده باشد، حق افطار را ندارد؛ هر چند خورشید در نزد مردم شهر، قبلاً غروب کرده باشد، برای آن ها افطار کردن جایز است؛ در ارتباط با وقت نماز فجر یا پایان سحری، اعتبار به طلوعی است که شخص خودش آن را مشاهده می کند».

فصل نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

اگر پیش از غروب آفتاب هواپیما پرواز کند و مسافر بخواهد که اتمام روزه‌ی خود را بکند، پس روزه‌ی خود را افطار نکند تا این‌که در هر مکان که او قرار دارد و یا هواپیما قرار دارد، در آن‌جا آفتاب غروب نکرده باشد (العثیمین، ج ۱۹، ۱۴۳۸: ۳۳۲).

حالات سفر در هواپیما: سفر در طیاره چند حالت دارد؛ حالت اول: این‌که شخص در میدان هوایی بوده و در آن‌جا غروب آفتاب صورت گرفت و روزه‌ی خود را افطار کرد و سپس هواپیما پرواز کرد و شخص مسافر در هوا آفتاب را دید، در این حالت، روزه‌ی او صحیح است. اگرچه طیاره به جهت مغرب هم در حال حرکت باشد و آفتاب را بسیار به وقت طولانی می‌بیند، بالای این شخص بعد از آن نه امساک لازم است و نه بالای این شخص قضایی است؛ زیرا شخص به مقتضی دلیل شرعی که غروب شمس است نظر به قول الله ﷻ که فرموده: ﴿ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقره: ۱۸۷) ترجمه: «سپس روزه را تا شب کامل کنید». روزه‌ی خود را افطار کرده است و دیگر به دلیل این‌که حکم وقت افطار متعلق به مکان است که شخص در آن‌جا قرار دارد و در مکان که شخص موقعیت و یا قرار دارد در آن‌جا قرص آفتاب غروب کرده بود. بنابراین، قضاء علیه او لازم نیست و روزه‌ی او صحیح است و اگر سپس در هوا آفتاب را هم می‌بیند، امساک علیه او لازم نیست (العثیمین، ج ۱۹، ۱۴۳۸ هـ ق: ۳۳۲).

حالت دوم: اگر هواپیما پس از غروب آفتاب پرواز کند، در این حالت بالای شخص امساک لازم است تا وقتی‌که آفتاب را می‌بیند و برایش نمایان می‌شود و غروب نکرده باشد، اگرچه غروب آفتاب علیه او طولانی هم شود و یا اگرچه از فضای بلد خود هم گذشته باشد و اهل بلد او روزه را افطار هم کرده باشند، به مقتضی این آیه‌ی کریمه که الله ﷻ میفرماید: ﴿ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقره: ۱۸۷) ترجمه: «سپس روزه را تا شب کامل کنید». این نص ظاهر است به وجوب اتمام روزه الی غروب آفتاب (العثیمین، ج ۱۹، ۱۴۳۸ هـ ق: ۳۳۲).

حالت سوم: اگر هواپیما پرواز کرد، پس از غروب آفتاب و در هوا به رفتار خود شروع کرد، اما در هوا ابر بود و آفتاب دیده نمی‌شد، در این حالت این شخص به غالب ظن خود بناء کند؛ یعنی وقت افطار بلد و یا شهری را بکند که او بالای وی قرار دارد و یا به همان محل فکر کند و روزه‌ی خود را افطار کند، از طریق حساب و یا تقاویم فلکی، دلیل به این موضوع قول نبی کریم ﷺ است که چنین روایت شده [أَفْطَرَ النَّبِيُّ ﷺ ذَاتَ يَوْمٍ هُوَ وَأَصْحَابُهُ بِالْمَدِينَةِ فِي يَوْمٍ غَيْمٍ ثُمَّ طَلَعَتِ الشَّمْسُ بَعْدَ أَفْطَارِهِمْ، فَأَمَرَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِالْأَمْسَاكِ وَلَمْ يَأْمُرْهُمْ بِالْقَضَاءِ] (بخاری، ج ۳، ۱۱۳۱)

هـ ق: ۳۳۷، حدیث (۱۹۵۹) ترجمه: پیامبر ﷺ روزی همراه با یارانش در مدینه در یک روز ابری افطار کرد، سپس خورشید پس از افطار آنان طلوع کرد. پیامبر ﷺ به آنان دستور داد که از آن روز روزه نگیرند و آنان را به قضای آن امر نکرد. این حدیث دلیل است بر این که مسافر در حین ابر آسمان در هوا به غالب ظن خود عمل کند (العثیمین، ج ۱۹، ۱۴۳۸ هـ ق: ۳۳۲، (الدوبش، ج ۹، ۱۴۲۸: ۳۰-۲۹)، (المنجد ۱۴۳۵ هـ ق: ۴).

علماء معاصر احناف در مورد امساک و یا افطار مسافر در هواپیما فتوا داده‌اند و چنین تصریح نموده‌اند: «مَنْ كَانَ فِي الطَّائِرَةِ لَا يُفْطِرُ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ بِالنَّسْبَةِ إِلَيْهِ» فتاوی دارالعلوم کراتشی، ج ۶، ۴۷۸. ترجمه: «کسی که در هواپیما است، افطار نمی‌کند تا زمانی که خورشید نسبت به او غروب کند».

هم‌چنان علماء دارالعلوم دیوبند در پاسخ به سوال چنین تصریح نموده‌اند: «إِنْ شَاهَدَ الشَّمْسُ مِنَ الطَّائِرَةِ فَلَا يَجُوزُ لَهُ الْفِطْرُ وَإِنْ غَرَبَتْ عَنِ الْبَلَدِ الَّذِي تَحْتَهُ». (فتاوی دارالعلوم دیوبند، کتاب الصوم، باب اوقات الإفطار). ترجمه: «اگر از هواپیما خورشید را مشاهده می‌کند، افطار برای او جایز نیست؛ اگرچه برای شهری که زیر او قرار دارد خورشید غروب کرده باشد. بنابراین، بر اساس نظریه‌ی علماء معاصر احناف مسافر شرعاً حق دارد از رخصت استفاده کرده و روزه را افطار نماید و سپس قضا بیاورد و اگر روزه را ادامه دهد، باید تا غروب حقیقی خورشید در محل حضور خود صبر کند. مسافر داخل هواپیما تابع رؤیت خود است نه تابع اذان یا غروب شهرهای روی زمین. اگر هواپیما به سمت غرب حرکت کند و روز طولانی شود، باید تا غروب واقعی امساک نماید. اگر به سمت شرق حرکت کند و زودتر غروب را مشاهده کند، همان زمان افطار می‌کند».

ب: فتاوی دکتور شوقی علام مفتی مصر

دکتور شوقی علام در مورد وقت افطار برای مسافر در هواپیما چنین گفته است: طبعاً وقتی که انسان از سطح زمین بلند می‌شود غروب آفتاب در حق او به تأخیر می‌افتد؛ زیرا او در فضای بلند قرار دارد، پس به مقتضی قواعد شرعی افطار او الی غروب آفتاب جایز نیست. موضوع دوم را که مطرح کرده، این است؛ وقتی که یک شخص در شهر خود نظر به تحدید رمضان روزه بگیرد و بعد از آن به شهر دیگر سفر کند و در شهر که وی به آن سفر نموده، زمان عید از زمان عید شهر خودش مختلف باشد، به این معنی که در شهر اصلی او از شهری که شخص در آن جا مسافر

فصل نامیه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

فصل نام‌های

علمی - تحقیقی رنا

دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)

زمستان ۱۴۰۴ هـ

است، عید یک روز قبل و یا یک روز بعد بوده باشد. در مورد این چنین شخص چه حکم صدق می‌کند؟ در مورد این شخص قاعده این است که شخص در رؤیت هلال شوال و افطار صوم تابع اهل همین شهری است که شخص در آن موقعیت دارد، مگر در دو حالت: ۱- اگر در این شهر رؤیت هلال شوال از رؤیت حساب فلکی قطعی مخالف باشد، در این صورت شخص تابع اهل این شهر نیست بلکه تابع اهل شهر خود است، ۲- حالت دوم این‌که اگر روزه‌ی شخص از ۳۰ روز زیاد می‌شد و یا از روزه‌ی او از ۲۹ روز کم می‌شد، هم شخص تابع این اهل این شهر نمی‌شود. برای نمونه اگر رؤیت هلال شوال در مصر صورت گرفت، اما در کشور دیگر شبیه ترکیه صورت نگرفت، در حالی‌که هردو کشور در نطاق فلکی داخل می‌باشند و عدد ایام روزه هم صحیح باشد. این شخص از جهت صیام و افطار تابع همین شهری که شخص در این‌جا قرار دارد می‌باشد؛ یعنی اگر اهل این شهر روزه باشند، این شخص نیز باید روزه بگیرد و یا اگر اهل این شهر افطار کردند این هم افطار بکند و اگر شخصی‌که در شهری قرار دارد که اهل آن به حساب فلکی قطعی هیچ‌نوع اعتناء نمی‌کنند، در این حالت اگر روزه‌ی مسافر از ۳۰ روز زیاد می‌شد، خودش افطار کند، اگرچه اهل این شهر عید نمی‌کنند و اگر روزه‌ی او از ۲۹ روز کم می‌شد، روزه‌ی خود را بگیرد، اگرچه مردم عید هم کرده باشند. دلیل این سخن، این حدیث نبی کریم ﷺ است که فرموده: [الصَّوْمُ يَوْمَ تَصُومُونَ، وَالْفِطْرُ يَوْمَ تُفْطِرُونَ، وَالْأَضْحَى يَوْمَ تَضْحُونَ] (الترمذی، ج ۲، ۱۹۹۶م: ۷۴، حدیث (۶۹۷) ترجمه: روزه، همان روزی است که شما روزه می‌گیرید و عید فطر، همان روزی است که شما افطار می‌کنید و عید قربان، همان روزی است که شما قربانی می‌کنید؛ یعنی به همراه اجتماع عید کنید و همراه اجتماع روزه بگیرید (فتوی شماره ۸۳۳۹ - ۲۰۲۴/۳/۱۰ م موقع دار الافتاء المصرية).

ج: فتاوی دکتر یوسف قرضاوی

از نزد دکتر یوسف قرضاوی در مورد تحدید افطار برای اهل سوار در هواپیما تا زمانی‌که در حال حرکت باشد، سوال کرده شد که در حین غروب کارگر هواپیما در داخل هواپیما نظر به همان شهر و یا کشوری‌که هواپیما در فوق آن قرار دارد و غروب صورت بگیرد، برای مسافران داخل هواپیما اعلان می‌کند که غروب صورت گرفته است، اما در فضاء یعنی در بالا و در سطح که هواپیما در حال حرکت می‌باشد، قرص آفتاب دیده می‌شود. هم‌چنان افراد در عمارت بلند و یا در بالای کوه‌های بلند زندگی می‌کنند، اما اذان‌ها در پائین گفته می‌شوند و یا از طریق

اعلانات، غروب آفتاب را می‌شنوند چگونه افطار کنند؟ در این مورد چنین جواب ارایه کرده است:

روژه در اسلام عبارت است از خودداری از خوردن، آشامیدن و همبستری با همسر و امثال آن، از طلوع فجر تا غروب آفتاب؛ چنان‌چه خداوند متعال می‌فرماید: ﴿فَالْآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقره: ۱۸۷) ترجمه: «اکنون با آنان (همسران) همبستر شوید و آن‌چه خدا برای شما مقرر کرده طلب کنید و بخورید و بیاشامید تا رشته‌ی سفید از رشته‌ی سیاه فجر برای شما آشکار شود، سپس روزه را تا شب به پایان برسانید».

پیامبر ﷺ معنای «تا شب» را چنین بیان فرموده‌اند: إِذَا أَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هَاهُنَا وَأَدْبَرَ النَّهَارُ مِنْ هَاهُنَا، وَغَرَبَتِ الشَّمْسُ، فَقَدْ أَفْطَرَ الصَّائِمُ. (بخاری، ۱۴۲۲هـ ق: حدیث (۱۹۵۴) و مسلم، ۱۳۷۴هـ ق: حدیث (۱۱۰۰) ترجمه: «اگر شب از این طرف فرا رسد و روز از آن طرف بگذرد و خورشید غروب کند، روزه‌دار روزه‌ی خود را افطار کند».

معلوم است که خورشید در یک وقت واحد در تمام جهان غروب نمی‌کند، همان‌گونه که طلوع آن نیز در یک زمان واحد در همه‌جا نیست و این امر با توجه به کروی بودن زمین و گردش آن به دور خورشید روشن است. از همین‌رو، خورشید در هر کشور و هر منطقه در وقت خاص خود غروب می‌کند که بر اساس خطوط طول جغرافیایی تعیین می‌شود؛ بلکه حتا در یک کشور نیز شهرها با هم تفاوت دارند. برای نمونه میان قاهره و اسکندریه در مصر حدود شش دقیقه تفاوت است و در عربستان سعودی میان ریاض و جدّه حدود سی دقیقه تفاوت وجود دارد. به همین دلیل، رسانه‌ها مانند رادیو و تلویزیون پس از پخش اذان، تذکر مهم می‌دهند و می‌گویند: شما به اذان به وقت قاهره یا دوحه یا ریاض گوش دادید و کسانی که خارج از این شهرها هستند باید تفاوت‌های زمانی را در نظر بگیرند.

این تفاوت زمان در مورد غروب و نیز فجر، در بُعد افقی (امتداد زمینی) برای همه روشن است، اما آن‌چه برای بسیاری روشن نیست، تفاوتی است که به بُعد عمودی یا ارتفاع و پستی مکان مربوط می‌شود. من خودم که در طبقه‌ی چهاردهم ساختمانی در کنار ساحل (کورنیج) شهر اسکندریه زندگی می‌کنم، مشاهده کرده‌ام که اذان مغرب از مساجد اطراف پخش می‌شود، در

فصل نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

حالی که ما هنوز تقریباً نیمی از قرص خورشید را می‌بینیم که غروب نکرده است. پس حال کسی که در طبقه‌ی سی‌ام یا چهل‌م، یا بالاتر از آن زندگی می‌کند چگونه خواهد بود؟

به همین دلیل به اطرافیانم گفتم: شایسته است که رسانه‌ها، افزون بر تذکر مهم درباره‌ی رعایت تفاوت وقت برای کسانی که خارج از شهر هستند، تذکر دیگری نیز اضافه کنند و کسانی که در طبقات بلند ساختمان‌ها زندگی می‌کنند نیز باید تفاوت زمان میان خود و ساکنان طبقات پایین را رعایت نمایند و همین حکم درباره‌ی کسانی که در کوه‌ها و ارتفاعات زندگی می‌کنند نیز جاری است.

من دیدم که فقها به صراحت به این مسئله پرداخته‌اند. علامه ابن عابدین حنفی در حاشیه‌ی مشهور خود، از صاحب کتاب «الفیض» نقل می‌کند که گفته است: «کسی که در جای بلند قرار دارد، مانند مناره‌ی اسکندریه، افطار نمی‌کند تا زمانی که خورشید نزد خودش غروب کند؛ هرچند اهل شهر پیش از او افطار کرده باشند و همین اعتبار در مورد طلوع خورشید برای نماز فجر و سحری نیز وجود دارد» (ابن عابدین، ج ۲، ۱۳۸۶ هـ. ق: ۴۲۰). بی‌تردید، کسانی که سوار هواپیما هستند و در ارتفاعات بسیار بالا، چندین میل دورتر از زمین پرواز می‌کنند، مشمول همین حکم‌اند؛ همانند کسانی که بر فراز کوه‌ها یا در ساختمان‌های بسیار بلند زندگی می‌کنند. آنان فجر، طلوع و غروب مخصوص به خود را دارند. پس هرگاه فجر در افق برای آنان ظاهر شد و نشانه‌های آن را دیدند، واجب است که امساک کنند و وقت نماز فجر برای‌شان آغاز می‌شود و پیش از آن، نه نماز فجر جایز است و نه خوردن و نوشیدن پس از آن.

همین حکم در مورد غروب نیز جاری است؛ بنابراین، جایز نیست که مسافران هواپیما نماز مغرب را بر اساس وقت شهری که از فراز آن عبور می‌کنند بخوانند و یا بر آن اساس افطار نمایند؛ به‌گونه‌ای که بخورند و بیاشامند در حالی که خورشید را با چشم خود می‌بینند.

خطای رایجی نزد برخی از خلبانان در بعضی از کشورهای عربی وجود دارد که فرماندهی هواپیما (کاپیتان) اعلام می‌کند وقت مغرب داخل شده و به مسافران اجازه‌ی افطار و خواندن نماز مغرب می‌دهد؛ بر اساس فتوایی که از برخی مشایخ شنیده است. این کار خطاست و باید اصلاح و به آن توجه داده شود؛ زیرا مغرب کسی که در هواپیماست، یقیناً غیر از مغرب کسی است که روی زمین قرار دارد.

شیخ دکتور احمد ممدوح در پاسخ به این پرسش که مسافران در هواپیما در کدام زمان افطار کنند، می گوید: وقتی که آفتاب غروب کرد، زمان روزه دار داخل می شود. به طور مثال وقت غروب در قاهره ۱۳-۶ ولی در ولایات اسکندریه ۶-۲۲ لیکن هردو داخل یک کشور می باشند، مگر در یک وقت افطار نمی کنند. همین گونه یک شخص در قسمت پائین کوه زندگی می کند و شخص دیگر در آخرین قلعه ی کوه و در بلندترین قسمت کوه زندگی می کند، آفتاب در نزد شخصی که در زیر کوه زندگی می کند، در پیشروی او آفتاب پیش از شخصی که در بلندی کوه زندگی می کند غروب می کند؛ زیرا که سطح ارتفاع معتبر است. به همین خاطر گفته شده (کل یفطر علی حسب شمسه) این حکم در مورد آفتاب در مکان های مرتفع تطبیق می شود و هم چنان در مورد کسانی که در طبقات بالا سکونت می کنند، تطبیق می شود. در مورد کسی که مسافر در طیاره مرتفع از سطح زمین که تقریباً ۲ یا ۳ کیلومتر از زمین بلند می باشد، در نفس وقت که مردم پائین از طیاره و یا شهری که در بالای آن طیاره قرار دارد، افطار نکند، بلکه معتبر در نزد او و در مورد او رؤیت آفتاب است؛ اگر از دید او آفتاب غروب کرد افطار کند و اگر نکرد، افطار نکند (احمد ممدوح، «فی آی وقت یفطر المسافر بالطائرة و کیف یحدد وقت المغرب؟» فیدیو منشور علی الصفحه الرسمية لدار الإفتاء المصریة، وأعید نشره فی صحیفه المصری الیوم، 42022).

نظر به فتاوی های مذکور، موضوع را چنین جمع بندی کرده می توانیم که معیار افطار و امساک، افق خود شخص است، هرگاه شخص در مکان مرتفعی قرار داشته باشد؛ مانند: هواپیما، برج های بلند، کوه ها، مناره ها، ملاک افطار، غروب خورشید از دید خود اوست، نه غروب خورشید برای مردم روی زمین. به همین دلیل اگر مردم شهر افطار کرده باشند، اما مسافر در هواپیما هنوز خورشید را ببیند، افطار برای او جایز نیست. همچنین در سحر و نماز فجر، تا زمانی که فجر صادق در افق او ظاهر نشده باشد، امساک بر او لازم نمی شود. اگر در زمین افطار کرده و سپس هواپیما پرواز کند، اگر شخص در فرودگاه یا شهری روزه را پس از غروب صحیح شرعی افطار کرد و پس هواپیما بلند شد و دوباره خورشید را مشاهده کرد، روزه ی او صحیح است؛ امساک دوباره لازم نیست؛ قضا نیز واجب نیست؛ زیرا هنگام افطار سبب شرعی (غروب خورشید) تحقق یافته بود. اگر پیش از غروب سوار هواپیما شود و هواپیما قبل از غروب پرواز کند، باید روزه را ادامه دهد تا زمانی که خورشید نسبت به خودش غروب نکند، افطار جایز نیست. هر چند مردم

شهری که از فراز آن عبور می‌کنند افطار کرده باشند. اگر هواپیما به سمت غرب حرکت کند، در این صورت روز طولانی‌تر می‌شود. در این حالت باید تا غروب واقعی که خودش مشاهده می‌کند صبر نماید. طولانی شدن روز مجوز افطار نیست. البته اگر مسافر از رخصت سفر استفاده کند، می‌تواند روزه را بشکند و بعداً قضا نماید. اگر هواپیما به سمت شرق حرکت کند، در این صورت ممکن است غروب زودتر فرا برسد. هرگاه خورشید از دید او غروب کرد، زمان افطار او است؛ هرچند هنوز در شهر که از آن مسافرت نموده وقت مغرب داخل نشده باشد. در صورت وجود ابر و عدم رؤیت خورشید به غالب ظن، تقویم معتبر، اطلاعات فنی هواپیما، اعتماد می‌شود.

فقه‌های احناف قدیم و معاصر نیز این اصل را پذیرفته‌اند. دلیل آن عبارت مشهور حاشیه ابن عابدین است که چنین تصریح نموده‌اند: «وَمَنْ كَانَ عَلَى مَكَانٍ مُّرْتَفِعٍ كَمَنَارَةٍ إِسْكَندَرِيَّةٍ لَا يُفْطِرُ مَا لَمْ تَغْرُبِ الشَّمْسُ عَنْدَهُ» ترجمه: کسی که در جای مرتفع قرار دارد تا زمانی که خورشید نسبت به خودش غروب نکند افطار نمی‌کند؛ هرچند اهل شهر قبلاً افطار کرده باشند. هم‌چنان بسیاری از مفتیان احناف معاصر به خصوص در کتاب فتاوی دارالعلوم کراچی، چنین تصریح کرده‌اند: «مَنْ كَانَ فِي الطَّائِرَةِ لَا يُفْطِرُ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ بِالنَّسْبَةِ إِلَيْهِ» ترجمه: مسافر هواپیما تا زمانی که خورشید نسبت به خودش غروب نکند افطار نکند.

۳/۳. حکم گرفتن روزه در کشورهای اسکاندیناوی

زمانی که رمضان داخل شد، گرفتن روزه لازم می‌شود و هم‌چنان وجوب امساک به سبب طلوع الفجر صادق است الی غروب آفتاب. چنان‌چه خداوند ﷻ مفرموده: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصَّيَّامَ إِلَى اللَّيْلِ» (البقره: ۱۸۷). ترجمه: «بخورید و بیاشامید تا زمانی که رشته‌ی سفید از رشته‌ی سیاه سپیده‌دم برای شما آشکار گردد؛ سپس روزه را تا شب به پایان برسانید». پس در مناطق مانند ممالک اسکندنافی که سبب موجود نشود یعنی از جهت طولانی بودن روز به مدت تخمیناً شش ماه رؤیت هلال صورت نگیرد و یا به سبب طولانی بودن شب طلوع آفتاب صورت نگیرد در آن‌جا حکم گرفتن روزه چه است و کیفیت گرفتن روزه چگونه است؟ فقه‌های معاصر در این مورد بحث کرده‌اند.

در این‌جا دو موضوع عمده قابل بحث است؛ یکی موضوع حکم روزه افراد و اشخاصی که در دولت و یا در کشوری زندگی می‌کنند که در آن روز طویل می‌باشد، آیا روزه گرفتن در آن چگونه است و چه حکم دارد؟ و موضوع دوم حکم روزه گرفتن در ممالک و یا کشورهای که

فصل‌نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

در آن جا مدت شش ماه در مجموع روز می باشد و یا مدت شش ماه در مجموع شب می باشد، آیا روزه گرفتن در آن جا چگونه است؟

موضوع اول: حکم روزه گرفتن برای کسانی که در ممالک اسکاندیناوی زندگی می کنند، مطرح می شود. کسی در این منطقه سکونت می کند که روز الی ۲۴ ساعت طولی می شود، چگونه روزه بگیرد، آیا این ها قدرت گرفتن روزه را دارند یا خیر؟

کسی که در منطقه زندگی می کند، در ظرف ۲۴ ساعت شب و روز دوران می کند، در این حالت ساکنین شهر که تمایز بین شب و روز میاید و مجموع شب و روزشان ۲۴ ساعت باشد، روزه بگیرند و از طعام و سایر مفطرات از طلوع فجر الی غروب آفتاب در شهر خودداری کنند و در شب برای شان خوردن طعام و نوشیدن آب و مانند آن جایز است؛ زیرا حکم شریعت در مورد روزه گرفتن روزه، عام است و تمام بلاد را دربر می گیرد. چنان چه الله ﷻ فرموده: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ» (البقره: ۱۸۷) ترجمه: «و بخورید و بیاشامید تا رشته ی سفید از رشته ی سیاه فجر برای شما آشکار شود، سپس روزه را تا شب به پایان برسانید». برابر است که روز کوتاه باشد و یا طولی باشد و حدیث نبی کریم ﷺ است که فرموده: «إِذَا أَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هَاهُنَا وَأَشَارَ إِلَى الْمَشْرِقِ، وَأَدْبَرَ النَّهَارُ مِنْ هَاهُنَا وَأَشَارَ إِلَى الْمَغْرِبِ وَغَرُوبِ الشَّمْسِ فَقَدْ أَفْطَرَ الصَّائِمُ» (بخاری، ۱۴۲۲ هـ ق: حدیث (۱۹۵۴) مسلم، ۱۳۷۴ هـ ق: حدیث (۱۱۰۰) ترجمه: «هرگاه شب از این سو فرا رسد و روز از آن سو برود و خورشید غروب کند، روزه دار افطار کرده است».

اگر شخص در این مناطق به سبب طول روز، روزه گرفتن او منجر به هلاکت او می شود و یا به مرض شدید مصاب می گردد و یا موجب به افزایش مریضی او می شود، روزه را افطار کند و بعداً در هر ماه دیگر که خواسته باشد، قضایی روزه ی خود را بیاورد. به دلیل این قول الله ﷻ که می فرماید: «فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ» (البقره: ۱۸۵) ترجمه: «پس هر کسی از شما که ماه [رمضان] را مشاهده کند، باید روزه بگیرد و هر کس بیمار باشد یا در سفر باشد، روزه هایش را در روزهای دیگر [قضا] کند». هم چنان الله ﷻ می فرماید: «لَا يَكُلُّ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا» (البقره: ۲۸۶) ترجمه: «خدا ﷻ هیچ کسی را جز به اندازه ی توانایی اش تکلیف نمی کند». هم چنین الله ﷻ می فرماید: «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (الحج: ۷۸)، ترجمه: «هیچ دشواری و زحمتی در دین بر شما قرار نداد».

فصل نامهی

علمی - تحقیقی رنا
دوره ی (۹)، شماره ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

فصل نام‌های

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ

الف: فتوای شیخ محمد صالح المنجد

شیخ محمد صالح در جواب پرسش شماره (۱۷۳۰) مورخ ۱۴۲۱/ ۵/ ۲ هـ چنین فتوی داده است: سپاس خداوند را که شریعت اسلام کامل و همه‌جانبه است؛ زیرا خداوند متعال فرموده است: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ (المائدة: ۳) ترجمه: «امروز دین شما را برای‌تان کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم و اسلام را به عنوان دین شما پسندیدم».

خداوند متعال فرموده است: ﴿قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ﴾ (الأنعام: ۱۹) ترجمه: «بگو: کدام چیز در شهادت بزرگ‌تر است؟ بگو: خداوند میان من و شما گواه است و این قرآن به من وحی شده است تا به وسیله‌ی آن شما و هر که را که این پیام به او برسد بیم دهم». و نیز خداوند متعال فرموده است: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَکِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (سبأ: ۲۸)، ترجمه: «و تو را نفرستادیم مگر برای همه‌ی مردم، بشارت‌دهنده و بیم‌دهنده».

خداوند، مومنان را با فرض روزه مخاطب قرار داده و فرموده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (البقره: ۱۸۳)، ترجمه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، روزه بر شما فرض گردیده است، همان‌گونه که بر کسانی پیش از شما فرض شده بود، باشد که پرهیزگار شوید». این حکم را به کشور یا گروه خاصی اختصاص نداده، بلکه آن را به‌گونه‌ای عمومی تشریع کرده است و این افراد مورد پرسش نیز شامل این عمومیت می‌باشند. خداوند نسبت به بندگانش مهربان است و راه‌های آسانی را برای آنان تشریح کرده تا انجام واجبات برای‌شان ممکن گردد. از همین‌رو برای مسافر و بیمار، به عنوان نمونه، اجازه‌ی افطار در ماه رمضان را داده است تا مشقت از آنان برداشته شود. چنان‌چه خداوند متعال فرموده است: ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ﴾ (البقره: ۱۸۶)، ترجمه: «ماه رمضان همان ماهی است که قرآن در آن نازل شده است».

پس هر کسی از مکلفان که ماه رمضان را درک کند، روزه بر او واجب است؛ چه روزها طولانی باشد و چه کوتاه و اگر کسی از ادامه‌ی روزه یک روز ناتوان گردد و بر جان خود از مرگ یا بیماری بترسد، برای او جایز است که به اندازه‌ای افطار کند که جان‌ش حفظ شود و ضرورتش برطرف گردد، سپس باقی روز را امساک نماید و قضای آن‌چه را افطار کرده است، در روزهای

دیگری که توان روزه گرفتن دارد، به‌جا آورد (موقع اسلام سوال و جواب، سوال شماره (۱۷۳۰) ۱۴۲۱/۵/۲-، فتاویٰ اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والإفتاء، جلد ۱۰، صفحه ۱۱۴).

ب: قول مفتی اعظم فنلاند شیخ ولید نزار حمود

در مورد کشورهای اسکاندیناوی علماء اهل سنت فتاویٰ داده‌اند، یعنی علماء معاصر به بررسی این موضوع پرداخته‌اند. چنان‌چه از متون فقهی آن‌ها فهمیده می‌شود، سه نظر اساسی در این زمینه وجود دارد که مفتی اعظم فنلاند شیخ ولید نزار حمود از فتاویٰ‌های را که اکثر مسلمانان اهل سنت در کشورهای که تابستان روزهایش طولانی است، بر بنیاد آن اکثر مسلمان‌ها روزه می‌گیرند، جمع نموده و بر سه قول تقسیم نموده است.

قول اول: علماء سعودی، خلیج و بعضی از علماء به این حکم می‌کنند که روزه در ممالک که تمایز بین شروق و غروب باشد و روز و شب از هم جدا باشند، بالای مردم لازم است که روزه را بگیرند و اگر قدرت نداشته باشند یعنی مریض باشند و یا خوف هلاک‌شان باشد، روزه را افطار کنند و قضای بیاورند.

قول دوم: قول معظم شیوخ الازهر است آن‌ها می‌گویند که در این کشورها گرفتن روزه باید مقدر شود یعنی توقیت شود مطابق توقیت مکه مکرمه و یا مدینه منوره و یا به اقرب شهر معتدل‌شان و روزه‌ی خود را بعد از تقدیر و توقیت بگیرند.

قول سوم: قول سوم از مفتی حمود است. او می‌گوید در این کشورها اگر شخص نمی‌تواند تمام روزه را بگیرد باید روزه‌ی خود را از صبح شروع کند یعنی از اول روز امساک کند و مطابق زمان افطار مکه افطار کند.

اگر کسانی که در کشورهای زندگی می‌کنند که روز در آن‌جا بسیار قصیر می‌باشد، روزه‌شان چگونه است، صحیح است یا خیر؟ جواب این موضوع نیز واضح است، چنان‌چه در فوق در متن فتویٰ ذکر گردیده است «پس هر کس از مکلفین که ماه رمضان را درک کند، بر آنان واجب است که روزه بگیرند، خواه روزها طولانی باشد یا کوتاه» (الفتاویٰ رقم (۲۷۶۹)، «کیفیة الصلاة والصوم فی البلاد التي نهارها دائم أو ليلها دائم»، فتاویٰ اللجنة الدائمة، ج ۶، ص ۱۳۰-۱۳۶، الرياض).

موضوع دوم: این‌که اگر شخص در کشورهای که روز به مدت شش ماه طولانی می‌شود و یا شش ماه مکمل شب است، مانند ممالک اسکاندیناوی که عبارت‌اند از سویدن، ناروی، فنلند،

فصل نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا

دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)

زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

دانمارک و آیسلند در آن‌جا حکم روزه گرفتن چگونه است؟ کسیکه در ممالک اسکندیناوی زندگی می‌کند که روز در آن به اندازه‌ی شش ماه طولانی می‌شود و غروب آفتاب صورت نمی‌گیرد و یا مدت شش ماه شب جریان پیدا می‌کند و طلوع فجر صورت نمی‌گیرد، مانند:

کشورهای اسکندیناوی، در این حالت روزه‌ی آن‌ها که قدرت و توان گرفتن روزه را داشته باشند یعنی مریض نباشند و سالم باشند، ساکنان این کشورها برای روزه گرفتن خود و برای نماز خواندن در طول ۲۴ ساعت خود، وقت را مقدر و تحدید و معین کنند و تحدید و مقدر کردن وقت نماز و روزه حسب کشور نزدیک خود کنند، یعنی ببینند که در کشور که نزدیک آن‌ها موقعیت دارند، در آن کشورها نماز پنج‌گانه در طول ۲۴ ساعت در کدام اوقات خوانده می‌شود، آن‌ها هم نمازهای خود را در آن ساعت اداء کنند. اصل و دلیل در این مورد حدیث اسراء می‌باشد، چنان‌چه نبی کریم ﷺ فرموده: **أُثْبِتَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ حَدَّثَ أَصْحَابُهُ عَنِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ فَقَالُوا: مَا لَيْتُهُ فِي الْأَرْضِ؟ قَالَ: أَرْبَعُونَ يَوْمًا، يَوْمَ كَسَنَهُ، وَيَوْمَ كَشَهَرَهُ، وَيَوْمَ كَجَمَعَهُ، وَسَائِرُ أَيَّامِهِ كَأَيَّامِكُمْ، فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، الْيَوْمُ الَّذِي كَسَنَهُ أَيَكْفِينَا فِيهِ صَلَاةُ يَوْمٍ؟ قَالَ: أَقْدِرُوا لَهُ قُدْرَةً (مسلم، ج ۴، ۱۳۷۴ هـ ق: ۲۲۵). حدیث (۲۹۳۷) ترجمه: از پیامبر ﷺ روایت شده است که درباره‌ی مسیح دجال برای یارانش سخن گفت. آنان پرسیدند: «او چه مدت در زمین می‌ماند؟» فرمود: «چهل روز؛ یک روز مانند یک‌سال است و یک روز مانند یک ماه و یک روز مانند یک هفته و باقی روزهایش مانند روزهای شماسست» گفتیم: «ای رسول خدا ﷺ! آن روزی که مانند یک‌سال است، آیا نماز یک روز برای ما کافی است؟» فرمود: «نه، بلکه وقت‌های نماز را اندازه‌گیری کنید و مطابق آن نماز بخوانید». در این حدیث نبی کریم ﷺ یک‌روز که به اندازه‌ی یک‌سال است یک روز نشمرده بلکه واجب گردانیده که باید به اندازه‌ی ۲۴ ساعت نماز پنج‌گانه خوانده می‌شود یعنی به اندازه‌ی ۲۴ ساعت وقت تعیین شود و نماز خوانده شود.**

در مورد روزه‌ی رمضان چون روزه‌ی ماه رمضان نیز مانند نماز فرض است. نظر به حدیث فوق باید به نماز قیاس شود و مدت ابتداء و انتهاء آن و هم‌چنان وقت امساک و وقت افطار آن در هر روز نظر به کشور قریب‌شان تعیین و تحدید کنند، یعنی اندازه‌ی روز و شب را که تعیین می‌نمایند به اندازه‌ی ۲۴ باشد (ابن باز، ۱۴۲۳ هـ ق: ۱۶۴).

از این که مسایل هم چون حکم افطار روزه برای مسافر در هواپیما از جمله مباحث نوپیدی است که در پرتو گسترش سفرهای هوایی اهمیت ویژه‌ای یافته است. تغییر سریع موقعیت جغرافیایی، عبور از مناطق زمانی مختلف و تفاوت در رؤیت طلوع و غروب خورشید، پرسش‌های متعددی را در خصوص زمان افطار و استمرار روزه ایجاد کرده است. هم چنان چگونگی روزه‌داری مسلمانان ساکن در کشورهای اسکاندنافی، مانند: ناروی، سویدن و دانمارک یعنی مناطقی که در برخی فصول سال با پدیده‌ی تداوم طولانی مدت روز یا شب مواجه‌اند، به گونه‌ای که در بعضی نواحی، خورشید برای مدت قابل توجهی غروب نمی‌کند یا بالعکس، طلوع آن به تاخیر می‌افتد. در چنین شرایطی، تعیین اوقات شرعی امساک و افطار و تطبیق آن با مبانی فقهی، از جمله موضوعاتی است که نیازمند بررسی عمیق و اجتهاد معاصر داشته است.

با وجود مطالعه‌ی گسترده‌ی متون معتبر فقهی متقدم، از جمله آثاری چون «قدوری»، «کنزالدقائق»، «الهدایه»، «بحرالرائق»، «تبيين الحقایق»، «العنايه»، «البنایه»، «نورالایضاح» و «حاشیه ابن عابدین» و برخی منابع فقهی معاصر، این مسایل یا به صورت مستقل و تفصیلی مورد بحث قرار نگرفته‌اند یا توضیحی روشن و نظام‌مند به زبان دری یا پشتو درباره‌ی آن‌ها ارائه نشده بود.

بر همین اساس، در این نگارش تلاش شده است تا با در نظر گرفتن اصول و قواعد فقهی، قسمی که ابن الهمام و یا ابن نجیم و امام نووی رحمهم الله بیان نموده‌اند و در فوق قواعد آن‌ها ذکر گردید و به موضوع مورد بحث اشاره نموده‌اند این دو مسئله نوپدید به صورت مستند و روشن تبیین و توضیح گردد، تا برای عموم مسلمانانی که در اجرای عبادت روزه با چنین شرایطی مواجه می‌شوند، موضوع واضح بوده و بتوانند به سادگی حکم آن را درک و بر اساس آن عمل نمایند.

5. نتیجه‌گیری

روزه در لغت به معنای مطلق امساک و خودداری است، اما در اصطلاح فقهی عبارت است از خودداری از مفطرات از طلوع فجر صادق تا غروب آفتاب همراه با نیت. تعریف روزه نزد مذاهب چهارگانه با وجود تفاوت‌های لفظی، در محتوا نزدیک به هم است و همگی بر امساک از مفطرات

فصل نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ ش

در زمان معین با نیت تاکید دارند. سبب وجوب روزه رمضان دخول ماه رمضان است و وجوب امساک با طلوع فجر صادق آغاز و با غروب آفتاب پایان می‌یابد.

معیار شرعی افطار و امساک، تحقق واقعی فجر و غروب در محل حضور مکلف است و نه تنها زمان ثبت شده در شهر یا کشور دیگر. مسافر در هواپیما اگر از رخصت سفر استفاده نکند و روزه بگیرد، مکلف است تا غروب واقعی خورشید نسبت به افق خود صبر کند؛ هرچند مردم شهر زیر هواپیما افطار کرده باشند.

اگر شخص در زمین پس از تحقق غروب شرعی افطار کند و سپس هواپیما پرواز نماید و دوباره خورشید را ببیند، روزه او صحیح است و امساک مجدد یا قضا بر او واجب نیست. اگر هواپیما پیش از غروب پرواز کند، افطار جایز نیست تا زمانی که خورشید از دید مسافر غروب نماید؛ حتی اگر غروب در شهر مبدأ یا مقصد تحقق یافته باشد.

در صورت وجود ابر یا عدم امکان رؤیت خورشید، اعتماد بر غالب ظن، تقویم‌های معتبر و اطلاعات فنی قابل قبول است. فقهای متقدم و معاصر احناف و دیگر مذاهب، اصل اعتبار افق شخصی را پذیرفته‌اند و بر همین اساس حکم افراد حاضر در هواپیما، برج‌های بلند و کوه‌ها را بیان کرده‌اند. در مناطقی که شب و روز در هر ۲۴ ساعت قابل تشخیص است، هرچند روزها بسیار طولانی یا کوتاه باشند، روزه بر اساس طلوع فجر و غروب همان منطقه واجب است.

طولانی بودن روز به تنهایی سبب سقوط وجوب روزه نمی‌شود، اما اگر روزه موجب هلاکت، بیماری شدید یا مشقت غیرقابل تحمل گردد، شخص می‌تواند افطار کرده و بعداً قضا نماید. در مناطقی که شب و روز به طور کامل از بین می‌رود یا تمایز آن‌ها در ۲۴ ساعت وجود ندارد (مانند برخی مناطق قطبی)، تعیین اوقات عبادات از طریق «تقدیر اوقات» ضروری است. مبنای فقهی تقدیر اوقات، حدیث دجال است که پیامبر ﷺ درباره‌ی روزی که به اندازه‌ی یک‌سال طول می‌کشد فرمودند: «قدروا له قدره»؛ یعنی اوقات نماز را محاسبه و تعیین کنید. اکثر فقهای معاصر از حدیث دجال استفاده کرده‌اند که در صورت فقدان علایم طبیعی اوقات، باید اوقات نماز و روزه بر اساس نزدیک‌ترین منطقه‌ی معتدل یا معیار مناسب دیگری تقدیر شود. در مورد کشورهای اسکاندیناوی و مناطق قطبی، سه دیدگاه عمده معاصر وجود دارد: یک؛ عمل بر اساس طلوع و غروب واقعی در صورت وجود تمایز شب و روز. دو؛ تقدیر اوقات بر اساس مکه مکرمه،

مدینه منوره یا نزدیک ترین منطقه معتدل. و سه: تقدیر اوقات بر اساس توان متعارف انسان در تحمل مدت روزه.

قاعده‌ی کلی فقه اسلامی در این مسایل، رفع حرج و رعایت استطاعت مکلف است؛ زیرا شریعت بر آسانی بنا شده و خداوند هیچ کس را بیش از توانش مکلف نمی‌سازد. مفاهیم «وقت شرعی»، «سبب وجوب»، «رخصت» و «تقدیر اوقات» مهم ترین مبانی فقهی برای حل مسایل نوپدید روزه در هواپیما و مناطق دارای شرایط غیرعادی جغرافیایی به شمار می‌روند. نتیجه‌ی نهایی تحقیق آن است که اصل در روزه، پیروی از اوقات واقعی محل حضور مکلف است، اما هرگاه علایم طبیعی اوقات از میان برود یا قابل تشخیص نباشد، شریعت راه حل «تقدیر اوقات» را برای حفظ اجرای عبادات مقرر کرده است.

منابع

الف: قرآن کریم

ب: عربی

ابن باز، عبدالعزیز بن عبد الله بن باز (بی‌تا)، فتاوی ابن باز، مجموعه فتاوی اللجنة الدائمة. جمع و ترتیب: دکتور محمد بن سعد الشعویر، سعودی: ریاسة أدارات البحوث والأفتاء.

ابن باز، عبدالعزیز بن عبد الله بن باز (۱۴۲۳)، تحفة الاخوان بأجوبة مهمة تتعلق بأركان الاسلام. سعودی: وزارة الشؤون الاسلامیة والاقواف والدعوة والارشاد.

ابن عابدین، محمد امین (۱۳۸۶هـ ق)، حاشیة رد المحتار علی درالمختار. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي واولاده.

ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی أبو الفضل، جمال الدین ابن منظور (۱۴۱۴هـ ق)، لسان العرب. بیروت: دارصادرات.

ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم (بی‌تا)، البحر الرائق شرح کنز الدقائق. بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابونجا، شرف الدین (بی‌تا). الاقناع فی فقه الامام أحمد بن حنبل. بیروت: دارالمعرفة.

البخاری، أبو عبدالله محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۴هـ ق)، صحیح البخاری. تحقیق: دکتور مصطفی البغا، ج ۲. بیروت: دار طوق النجاة.

البخاری، أبو عبدالله محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲هـ ق)، صحیح البخاری. تحقیق: جماعة من العلماء، ج ۱. بیروت: دار طوق النجاة.

البخاری، أبو عبدالله محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲هـ ق)، صحیح البخاری. تحقیق: جماعة من العلماء، ج ۶. بیروت: دار طوق النجاة.

فصل نامه‌ی

فصل نامه‌ی

علمی - تحقیقی رنا
دوره‌ی (۹)، شماره‌ی (۴)
زمستان ۱۴۰۴ هـ

الترمذی، أبوعیسی محمد بن عیسی الترمذی (۱۹۹۶م)، سنن الترمذی. تحقیق: بشار عواد معروف. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

الدویش، أحمد بن عبدالرزاق الدویش (بی‌تا)، فتاوی اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والافتاء. ریاض: الإدارة العامة للطبع.

الزحیلی، وهبة الزحیلی (۲۰۱۴م)، فتاوی معاصرة. تحریر: محمد وهبی سلیمان. بیروت: دار الفكر المعاصر.
العثیمین، محمد بن صالح بن محمد العثیمین (۱۴۳۸هـ ق)، مجموع فتاوی و رسائل محمد بن صالح العثیمین. تحقیق: فهد بن ناصر ابراهیم السلیمان. سعودی: دارالوطن.

العثیمین، محمد بن صالح بن محمد العثیمین (۲۰۱۲م)، فتاوی فی احکام الصیام. ریاض: المكتبة المقرؤة.
الفیومی، أحمد بن محمد بن علی الفیومی (بی‌تا) المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير. بیروت: المكتبة العلمیة.
القرافی، شهاب الدین أبی العباس الصنهاجی (۱۹۹۴م) الذخیرة فی فروع المالکیة. تحقیق: أحمد عبدالرحمن. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

فتاوی دارالعلوم دیوبند، کتاب الصوم، باب اوقات الإفطار

فتوی شماره ۸۳۳۹ - ۲۰۲۴/۳/۱۰ م موقع دار الافتاء المصریة WWW.masrawy.com

مجموع الفتاوی الشرعیة الصادرة عن قطاع الافتاء والبحوث الشرعیة. وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامیة،

محمد صالح المنجد (۱۴۳۵هـ ق)، سبعون مسألة فی الصیام. ریاض: دارالکتب المحمدیة.

سلم بن الحجاج (۱۳۷۴هـ ق)، صحیح مسلم. تحقیق: محمد فواد عبدالباقی، ج ۲. بیروت: دار أحياء التراث العربی.

مسلم بن الحجاج (۱۳۷۴هـ ق)، صحیح مسلم. تحقیق: محمد فواد عبدالباقی، ج ۴. بیروت: دار أحياء التراث العربی.

۲ النووی ابوبکر زکریا محی الدین بن شرف النووی (۱۴۳۰هـ)، الاربعین النوویة، بیروت دارالمنهاج للنشر والتوزیع.

النووی ابوبکر زکریا محی الدین بن شرف النووی (۱۳۱۴هـ ق)، المجمع شرح المذهب. بیروت: دارالفکر.

موقع اسلام سوال وجواب، سوال شماره (۱۷۳۰) - ۱۴۲۱/۵/۲، فتاوی اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والافتاء.

وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامیة بالکویت (۱۴۲۳هـ ق)، مجموع الفتاوی الشرعیة الصادرة عن قطاع الافتاء و

البحوث الشرعیة. کویت: وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامی.

لصفحة الرسمية لدار الافتاء المصریة، وأعيد نشره فی صحیفه المصری اليوم بتاريخ ۴ أبريل ۲۰۲۲

<https://amrkhaletunet->

WWW.alqaradawi.net-moqe/4322 - ۱۴۳۰/۲هـ.